

PERSPEKTIVA POSLEDNÍCH ROMÁNŮ

1

Román *Komedianti* (*The Comedians*, 1966) zahajuje řadu pěti románů druhé poloviny 60. let a let 70., jimiž se Greenovo dílo — prozatím — uzavírá. Společné všem je důslednější chápání skutečnosti jako komedie, jakéhosi panoptika, i když se v nich, s výjimkou *Cest s mou tetičkou* (*Travels with My Aunt*, 1969), objevují i tóny vážné. Ideově nejzávažnějším, především pro pochopení autorova vývoje, se zdá být *Titulární konzul* (*The Honorary Consul*, 1973), kterému proto bude věnována větší pozornost.

Kromě románů Greene v tomto období vydal řadu dalších knih, o nichž pojednáváme jinde. Je to soubor povídek *Můžeme si půjčit vašeho manžela a jiné komedie ze sexuálního života* (*May We Borrow Your Husband and Other Comedies of Sexual Life*, 1971), soubor filmových kritik z 30. let *Dům radosti* (*The Pleasure-Dome*, 1972), *Sebrané povídky* (*Collected Stories*, 1972), rozšířené proti třem dřívějším povídkovým souborům o tři další čísla, životopis *Opice lorda Rochestera* (*Lord Rochester's Monkey*, 1974), dokončený roku 1932, a komedie *Návrat A. J. Rafflese* (*The Return of A. J. Raffles*, 1975). Významné pro pochopení celého autorova díla pak jsou předmluvy k jednotlivým starším románům, jimiž Greene v těchto letech doprovází jejich nová vydání.

2

Prostředí a situace, v nichž se odehrává román *Komedianti* (*The Comedians*, 1966), jsou v mnohém známé ze starších Greenových děl: je to Haiti 60. let, za diktátorského režimu prezidenta Duvaliera, zvaného Papa Doc, kdy zemi ovládá a terorizuje všemocná tajná policie Tontons Macoute. Je to ovzduší nejistoty, neklidu, nedůvěry a násilí. Vše v zemi je sešlé, polorozpadlé, nefungující — tedy, „seedy“, což bývalo Greenovo oblíbené adjektivum. Něktými rysy tato společnost připomíná Libérii,

kteřou Greene navštívil a popsal ve 30. letech. Haiti však pro Greena není něčím výjimečným — tak jako zde to vypadá, s většími či menšími odchylkami, všude. „Haiti není výjimkou v normálním světě: je to náhodně zvolený malý výsek každodenního života. Baron Samedi chodí po všech našich hřbitovech.“¹

Jak už bylo řečeno, je tento svět násilí a nejistoty důvěrně znám už z dřívějších autorových děl, především z románů 30. let. Nový je ale úhel autorova pohledu — jak už sám název románu naznačuje, pohlížíme na svět pohledem stárnoucího pozorovatele, který vše (nebo téměř vše) chápe jako komedii. V Greenově dile tomu tak není poprvé (vzpomeňme třeba na *Našeho člověka v Havaně* z roku 1958), ale v *Komediantech* se jedná o první závažný, ne zábavný román, nesený v tomto tónu. V tomto románě se však kromě komedie uplatní i momenty tragické či přinejmenším vážné: zejména v souvislosti s doktorem Magiotem a s formujícím se hnutím partyzánským. Na obě tyto linie navazují dva bezprostředně následující romány: *Cesty s mou tetičkou* na linii komediální, *Titulární konzul* pak zejména na ty partie, v nichž je líčen odpor proti nelidské a člověka ponižující diktatuře.

V centru románu stojí tři postavy, jejichž jména sama už naznačují obecnou platnost autorovy výpovědi: Brown, Jones a Smith. Seznámí se při plavbě na Haiti a jejich osudy se dále prolínají.

Vypravěčem příběhu je stárnoucí Brown, který přijel na Haiti za umírající matkou a zdědil zde po ní hotel. Je to odchovanec jezuitských škol, skeptik, vykořeněný člověk a světoběžník. Sám říká: „Je to asi výhoda narodit se ve městě jako je Monte Carlo a být bez kořenů, neboť člověk tak snadněji přijme to, co přijde. Ti, kdo jsou vykořenění, zakusili, stejně tak jako všichni ostatní, pokušení spolehnout se na jistotu nějakého náboženského přesvědčení či nějaké politické víry, a z nějakého důvodu jsme tomu pokušení odolali. Jsme bez víry; obdivujeme ty, kdo jsou oddáni nějaké věci, doktory Magioty a pány Smithy, za jejich odvahu a poctivost, za jejich věrnost věci, avšak shledáváme, že ať z nesmělosti či z nedostatku patřičného nadšení, jsme ti jediní, kdo jsou opravdově zaujati — zaujati pro celý svět zla a dobra, pro moudré i pošetilé, lhotejné a bloudivé.“² Brown má dobrý vhléd do věci, ví však až příliš mnoho o člověku a jen málokdy se nechá zlákat k nějaké akci. Zdá se, že z jeho vztahu k Martě, manželce jihoamerického diplomata, se vyvine něco víc (spojuje je především zoufalství), ale i tento vztah končí, jakmile oba opustí Haiti.

Druhý, prezidentský kandidát Smith, přijíždí s manželkou na Haiti ze Spojených států, aby tam propagoval vegetariánství. Soudí, že omezením spotřeby masa dojde k omezení vášně a tak zmizí nepřátelství mezi lidmi.

¹ Graham Greene, *The Comedians*, Penguin Books, Middlesex, 1968, s. 130.

² Op. cit., s. 279.

Je to donkichotský idealista, který pro své ideály takřka nevidí a nechápe skutečnost. Je významným článkem v Greenově galerii naivních Američanů; přes ironický výsměch, kterým ho autor stihá, je však Smith postavou úctyhodnou. Ač je za své ideály ochoten se i obětovat, brání mu jeho naivita a idealismus v hlubším pohledu na skutečnost, což vynikne především ve srovnání s Brownem.

Hlavním komediantem románu je Jones, který se nechá titulovat major Jones, ač nikdy neměl zbraň v ruce. Je to hejsek a floutek, který si opatřuje finanční prostředky hrou v karty a různými podvody a přesvědčivě vykládá o svých vymyšlených dobrodružstvích. Ironií osudu se právě on dostává k partyzánům, kteří hledají instruktora (Brown jej ze žárlivosti vlastně donutil k tomu, aby dohrál do důsledků přijatou roli — tvrdil totiž, že mít padesát mužů, dobyl by Port-au-Prince), a při jejich ústupu umírá. Jones má velmi mnoho společného s Anthonym Farrantem z románu *Jsem synem Anglie*, je to jakási jeho reinkarnace. Podobně jako Farrant má měkké srdce (dělí se např. o poslední kus jídla s potulnou kočkou) a u většiny lidí, zejména u žen, si pro svou veselost získává rychle oblibu.

Otázka angažovanosti hraje v románě významnou úlohu. Nejde však o angažovanost pro obecné ideály (skeptický Brown odmítá velké ideály Smithovy), ale vždy ve jménu konkrétního člověka. Ztělesněním této angažovanosti jsou partyzáni, mezi nimiž vyniká bývalý artistní napodobitel Baudelairův Philipot, a rezonér románu doktor Magiot.

Vynikající kardiolog doktor Magiot, udržující spojení s partyzány i jinými odpůrci režimu, se označuje sám jako komunista a tvrdí, že komunismus je více než marxismus a než politická ekonomie. Za společný rys komunistů a katolíků pokládá Magiot jejich angažovanost: „Katolíci a komunisté spáchali velké zločiny, avšak přinejmenším nestáli stranou, jako oficiální společnost, a nebyli lhostejní. Raději bych měl na svých rukou krev než vodu jako Pilát.“³ Magiotův dopis, který napsal před smrtí Browni a z něhož jsme citovali, uzavírá celý román, čímž je zdůrazněn jeho význam. Magiotova smrt pak je paralelou smrti hlavního hrdiny *Moci a slávy* a otce Rivase v *Titulárním konzulovi*: je vylákan policií pod záminkou, že nemocné dítě potřebuje jeho pomoc, a ač předpokládá léčku, přeci nemůže nejít. A Brown si při té příležitosti vzpomíná, jak jej v dětství jezuité učili, že prověrkou víry je to, zda je člověk ochoten obětovat za ni život.

V zárodku se v *Komediantech* objevuje problém, který je jedním z ústředních problémů *Titulárního konzula*, a to otázka, zda křesťan může použít násilí v boji proti nespravedlnosti. Z úst kněze, který slouží requiem za padlé partyzány, slyšíme to, o čem se právem můžeme domnívat, že to je i názor autorů: „Církev odsuzuje násilí, ale důrazněji odsuzuje

³ Op. cit., s. 286.

lhostejnost. Násilí může být výrazem lásky, lhostejnost nikdy. Násilí je nedokonalostí lásky, lhostejnost je dokonalostí egoismu.“⁴ Obě tyto pasáže (dopis doktora Magiota a výše uvedené kázání) stojí takřka vedle sebe, těsně před závěrem románu, a dodávají celému dílu výrazné hlubší vyznění, které jen zčásti oslabí (neboť Greene nemiluje velká slova a je proti jakékoliv deklarativnosti) černý humor na samém závěru stojící informace o Brownově novém zaměstnání v pohřebním ústavě, kde se stal spolujednatel.

3

Na některé motivy *Komediantů*, zejména na vyprávění o Brownově svérázné matce, hraběnce de Lascot-Villiers, navazuje burleska *Cesty s mou tetičkou* (*Travels With My Aunt*, 1969).

Příběh vypráví v první osobě Henry Pulling, bankovní ředitel na odpočinku. Penzionován byl předčasně, když se jejich pobočka banky slučovala s jinou, a nyní si žije klidným staromládeneckým životem na předměstí Londýna. Čas si ukracuje pouze pěstováním jirín a četbou sebraných spisů Waltera Scotta, které mu zanechal jeho otec. Přes plot někdy hovořívá s majorem Chargem, který pěstuje zlaté rybky a je členem strany, která chce obnovit Britské impérium. Jeho idyla je však narušena: při kremaci své matky se setká s její sestrou, tetou Augustou, která ho viděla naposledy při křtu. (Jemu táhne na šedesátku, tetě na osmdesátku.) Teta ho pozve k sobě a počnou se čas od času stýkat. Teta však je neobyčejně výstřední žena s temnou minulostí a ne nějaká staropanensky upjatá a výstřední stará paní, jak by se na první pohled zdálo. Stykem s ní se Henry rázem dostává do jiného světa, do světa vzrušení, do blízkosti podsvětí. Nejprve mu prozradí, že jeho matka vlastně jeho matkou nebyla, a hned po pohřbu se Henry zaplétá do první aféry: tetin černý sluhamilenc Wordsworth má strach z policie, a proto vysype nepozorované matčin popel z urny a nahradí jej marihuanou, což přijdou tajní hned k Henrymu vyšetřovat.

Teta ale především ráda cestuje (tvrdí, že si tak prakticky prodlužuje život) a svého synovce získává jako společníka. Nejprve spolu jedou do Brightonu, pak orient-expresem do Cařihradu a naposledy do Boulogne, kde je pohřben Henryho otec. Teta má všude mnoho podivných známých a během cest provádí četné zvláštní transakce, Henrymu zprvu nepochopitelné. Pak se na delší dobu odmlčí a Henrymu se po ní téměř stýská, i když už zase málem našel ztracený klid. Jakmile však jednou nahlédl do tetina světa, pociťuje neuvědomělé nutkání vrátit se do něj. Takřka

⁴ Op. cit., s. 283.

s úlevou proto přivítá tetino pozvání, aby za ní okamžitě přijel na její útraty do Asunciónu v Paraguayi. Očekává jej tam teta spolu se svým starým milencem a společníkem Viscontim, s kterým se po letech shledala, a dává Henrymu najevo, že by byla ráda, kdyby se s nimi v Paraguayi usadil. Henry jasně poznává, co už dávno tušil: že je jejím synem, a dobrodružný život jej láká (koupili si letadlo a budou se žít pašováním zboží mezi jihoamerickými státy). Ožení se s šestnáctiletou smutnou dcerou náčelníka celníků (i když Visconti doporučoval spíše dceru velitele policie), která miluje Tennysonovu a Browningovu poezii, a je konečně po mnoha letech nudné a počestné dřiny v bance šťasten.

Román má pikareskní ráz a na tuto kostru je postupně přivěšována řada vedlejších příběhů a dějů. Spolu s Henrym odkrývá čtenář stále nové a nové stránky tetina minulého života. Tak Henryho matka Angelika byla skutečně andělská povaha, opak své zhýralé sestry, a svého muže si vzala jen proto, aby Henry měl matku a narodil se v manželství, protože Augusta se za něho provdat nechtěla. Angelika si vycpávala břicho polštáři, postupně stále většími, aby na ubohého chlapce nedopadla pohana nemanželského původu. Po jeho narození se teta Augusta zdržovala většinou mimo Anglii. V Evropě působila převážně ve vykřičených domech na různých místech, později se dala vydržovat jednotlivými muži. Její pravou láskou však byl a je pan Visconti z Milána, kterého po válce stále hledá Interpol pro kolaboraci s nacisty (pomáhal Göringovi shánět v Itálii obrazy). Definitivně se spolu usazují v Asunciónu a chtějí se vzít. Při svých cestách teta vždy hodně pašuje (např. kufr pětilibrových bankovek při devizových omezeních, cihlu zlata do Turecka atd.), dostává se do sporů s policií a rozhodně jí nikdy nechybí vzrušení. Ve výpočtu podobných detailů, kuriózních postav a bizarních příběhů bychom mohli ještě dlouho pokračovat, román je jimi přímo nabit.

Tentokrát se Greenovi podařilo napsat skutečnou „černou“ komedii. Devizou hlavních hrdinů je, že ctnostný život v klidu a bezpečí vlastně životem není, jen vzrušení a riziko mu dávají cenu. V knize se objevují četné motivy, situace a postavy, které známe z autorových děl předchozích, často přímo situace pro něho charakteristické či takové, jejichž líčením se proslavil: Brighton a jeho proměny, orient-expres dříve a nyní, pašeráctví, agent CIA (který si ovšem vede statistiku o tom, kolik času denně ztrácí močením), stálé cestování, líčení podivných pohřbů a kremací, atd. Nyní jde o sebeparodii a autor se všemu s chutí zasměje. Jeden z hrdinů, Visconti z Milána, který je několikrát kvalifikován jako zmiije, je nazván podle oblíbené knihy Greenova dětství *Zmiije milánská (The Viper of Milan)* od Marjorie Bowenové. V ní se jednalo o geniálního renesančního zloducha, vévodu milánského Viscontiho, jehož krása byla obdivována ženami, zde se proměnil v plešatého přitloustlého podvodníka, prchajícího před mezinárodní policií.

Při čtení máme v první polovině na několika místech pocit jisté zdlou-

havosti, pak si nás však autor získá tónem svého vyprávění. Znamenitě se mu daří, hlavně v druhé části, nasadit a udržet jednotnou atmosféru. Jde nepochybně o zralejší a dokonalejší román než jsou některé podobné práce z padesátých let (*Prohrávající získává všechno*, 1955; *Náš člověk v Havaně*, 1958), i ráz se poněkud změnil. Není zde ostrá ironie a parodičnost *Našeho člověka v Havaně*, ani přímé politické narážky. Jakoby se autor z reality přenesl zcela do onoho příslovečného „greenelandu“. Jeho pohled je pohledem stárnoucího muže, usmívajícího se nad rejem světa, v němž slunce vychází na dobré i zlé. Jak to vyjadřuje ironická citace z *Browningovy Pippy*, již román končí:

Bůh je v svém nebi —

všechno je v pořádku se světem.⁵

4

Zdálo se, že *Cesty s mou tetičkou* jsou jakýmsi prosperovským ohlednutím autorovým, jakousi sebedeparující tečkou za celoživotním dílem, jakousi závětí. Přece jen však tomu tak nebylo. Devětašedesátiletý Greene vydává v roce 1973 další román s názvem *Titulární konzul* (*The Honorary Consul*), který sice v něčem navazuje na komediální linii děl předchozích, svým vážnějším viděním světa se však od ní v některých ohledech odchyluje. Jakoby se v něm sbíhalo a jistým způsobem vrcholilo několik tendencí, jasně patrných v Greenově tvorbě posledních dvaceti let. Na mysl máme zejména stále větší zdůrazňování tohoto světa, zvýraznění problematiky angažovanosti jednotlivce v rozporuplném světě a autorovy sympatie k osvobozeneckým hnutím třetího světa (a paralelně s tím postupně sílicí antiamerikanismus).

Titulární konzul se odehrává v současné době v Argentině (na hranicích s Paraguají). Není to, jak známo, autorovo první dílo, umístěné do Latinské Ameriky. Právě naopak: s výjimkou Afriky nevěnoval Greene takovou pozornost žádnému jinému světadílu a žádné jiné oblasti. Zatímco Afrikou se obíral už od dětství, byl jeho zájem o tento kontinent vyvolán až novinářskou cestou do Mexika, jejímž bezprostředním výsledkem byl cestopis *Cesty bezpráví* (1939) a později, krom dvou povídek (*Přes most*, 1938; *Los*, 1938), i slavný román *Moc a sláva* (1940), odehrávající se v Mexiku. Po delší přestávce se k latinsko-americké problematice opět vrací koncem padesátých let v zábavném románě *Náš člověk v Havaně* (1958). Po něm následuje román *Komedianti* (1966), situovaný do prostředí diktátorského režimu na Haiti, a konečně v r. 1973 *Titulární konzul*.

⁵ Graham Greene, *Travels With My Aunt*, The Viking Press, New York, 1970, s. 244.

Zájem o jihoamerickou problematiku se však objevuje i v jiných dílech Greenových. I značná část románu *Cesty s mou tetičkou* se odehrává na jihoamerickém kontinentě, a to v Paraguayi, kde se Pulling i s tetičkou definitivně usazuje. Ale i z této drobnosti je patrné, jaký význam Greene ve svém díle Jižní Americe přisuzuje, neboť zde figuruje spolu s jinými, pro něj tak typickými dějišti, jako Brighton či orient-expres. Pro ideové stránce je mnohem závažnější Fidelu Castrovi věnovaný esej v souboru *Sebrané eseje*, který názorně ilustruje Greenovo chápání komunismu a socialismu.

Titulární konzul má několik postav, které by bylo možno pokládat za hlavní. Jsou to doktor Plarr, titulární konzul Fortnum a otec Rivas. Jejich dějové linie spolu dosti těsně souvisejí a přirozeně se proplétají.

Prostřednictvím doktora Plarra, praktického lékaře, působícího v nejménovaném argentinském městě na hranicích s Paraguayí, je čtenář uveden do souvislosti a seznamován s většinou děje. Plarr, syn liberálního Angličana, zastřeleného při pokusu o útěk z paraguayského vězení, a kreolky, je typem strážlivého člověka, skeptického ke všemu, nehodlajícího se angažovat v žádném směru. Ani politicky, ani osobně. Tak např. popírá existenci lásky. I on se však nakonec zaplete, byť se brání sebevíc. Z jeho dobrodružství s mladou Fortnumovou manželkou Klárou, původně prostitutkou v místním nevěstinci, které Plarr chápe zpočátku jen jako chvilkovou záležitost, se postupně vyvine hlubší vztah. Jako lékař pak je v naléhavé záležitosti žádán partyzány o pomoc a neodmitne, což pro něj má nakonec tragické následky. Při pokusu o vyjednávání mezi partyzány a policií je policií zastřelen.

O pomoc je žádán podzemní skupinou, kterou vede jeho bývalý spolužák z Asunciónu otec Rivas. Je z bohaté rodiny a už ve škole se chtěl stát advokátem a pomáhat chudým. Nakonec se stal knězem, byl nadšen osobností Jana X X I I I. Jak sám říká, ztratil však trpělivost k čekání na dalšího Jana. K ozbrojenému boji ho přivedl hlavně soucit s trpícími. (Jde o Paraguay pod vládou diktátora Stroessnera, kde mučení a týrání politických vězňů je pravidlem, při čemž viditelná církev, reprezentovaná asunціónským arcibiskupem, který bývá Stroessnerovým hostem, tento stav přijímá jako normální.) S malou skupinkou, v níž je i jeho manželka, přejde hranice z Paraguaye do Argentiny a má v úmyslu zajmout amerického velvyslance v Argentině. Jejich cílem je propuštění deseti politických vězňů. Dochází však k omylu a místo velvyslance je unesen britský titulární konzul Fortnum.

Fortnum je starý, životem unavený vdovec, nacházející útěchu v alkoholu. Za druhou manželku si vzal o víc než čtyřicet let mladší Kláru, bývalou prostitutku, kterou poznal v městském veřejném domě, na kterou (a na dítě, které čeká domněle s ním, ve skutečnosti však s Plarrem) upjal všechny své city. Jak již bylo uvedeno, je za něho požadováno výkupné (propuštění vězňů), nikomu však na něm nezáleží, a tak mu hrozí smrt.

Úkryt partyzánské skupiny (kde se rovněž nachází Plarr, kterému byl při druhé návštěvě nemocného odepřen volný odchod, aby snad nedošlo k prozrazení), je objeven a obležen policií a vojskem. Je vydána ultimativní výzva, aby konzul byl do určité doby propuštěn. Otec Rivas na přání své manželky slouží po dvou letech opět mši, před ní a po ní pak v několika rozhovorech vykládá své názory (připomínající bogomilství, Jakuba Böhma a Teilharda de Chardin). Při pokusu o zprostředkování je zastřelen Plarr i za ním spěchající Rivas, který mu chtěl poskytnout útěchu, a ze tří hlavních hrdinů se zachrání jedině Fortnum. Prošel hořkým poznáním své rodinné situace (především jde o skutečné otcovství očekávaného dítěte), smíruje se však s daným stavem a mezi ním a jeho manželkou dochází zase ke sblížení, při němž nemalou roli hraje vzájemný soucit.

Z ostatních postav si zaslouží zmínky americký velvyslanec, u něhož je zdůrazněno jeho naivní abstinence; britský velvyslanec, zkušený a rutinovaný diplomat; šéf místní policie plukovník Perez, praktik, vzdálený idealismu poručíka z Moci a slávy; Plarrova matka, nacházející životní útěchu ve sladkostech a v konvenčním náboženství; Aquino, radikální partyzán a příležitostný básník; Saavedra, autor řady vypjatě romantických románů, typických pro jihoamerickou mentalitu; zkrachovaný učitel angličtiny Humphries, který se nechá titulovat doktor. U těchto i u hlavních postav lze lehce hledat paralely k hrdinům ostatních Greenových románů.

Ten, kdo v Greenovi vidí především autora *Moci a slávy*, bude jistě překvapen přímo převratem v autorově stanovisku: v prvním románě kněz, pronásledovaný státní mocí (ateistickou), zde, v *Titulárním konzulovi*, kněz vůdcem partyzánské skupiny, bojující proti církvi podporovanému režimu. Ostrý kontrast to nepochybně je, není to však výsledek náhlého zvratu, ale dlouhého logického vývoje. Pohlížíme-li nyní na celé Greenovo dílo, vidíme, že tzv. „katolické romány“ jsou spíše intermezem, a že zdánlivě nové tendence v autorově tvorbě od konce 50. let navazují svým způsobem ústrojně na díla Greenova prvního tvůrčího desetiletí. Výstižně to nedávno vyjádřil i sám autor: „V jednom období jsem psal o katolických námětech: od *Brightonského špalku* po *Vyhaslý případ*. Většina mých románů se však katolickými tématy nezabývá. Nějakého katolického námětu se člověk dotkl pouze proto, že se v jistém okamžiku zdál být velice zajímavý. Tak například *Komedianti* nejsou katolickým románem. Brown je náhodou katolík; to ho formovalo, to z něj učinilo ten typ člověka, jakým je. Ale Brown, jak jsem řekl v předmluvě, není Greene. *Komedianti* jsou v podstatě románem politickým. Mému období románů katolických předcházely a následovaly romány politické. *Je to bojiště* a *Jsem synem Anglie* byly romány politické. Hledal jsem svou cestu. I starší zábavné romány byly politické: *Tajný agent* pojednává o španělské občanské válce.

Tichý Američan a *Komedianti* jsou romány politické. Svým způsobem došlo k tomu, že kruh se uzavřel.⁶

Je to vývoj složitý, avšak důsledný a logický. Závažné a příkladné jsou zejména některé momenty. Vezměme např. otázku osobní angažovanosti člověka ve světě, kolísání mezi angažovaností a zdrženlivostí, což je zde reprezentováno váháním a skepsí Plarrovou. Podobné problémy najdeme u Browna z *Komediantů* (i jeho vztah k Martě se v mnohém shoduje se vztahem Plarra ke Kláře: ze zdánlivého dobrodružství se vyvíjí silný osobní vztah; u Browna hraje však roli ještě celková politická situace: s Martou jej spojuje zoufalství v Haiti — jakmile oba opustí zemi, vztah se končí) a zejména u Fowlera z *Tichého Američana* (i u něho přistupuje motivace erotická — Phuong; sice druhotná, ale přesto zde je).

Angažovanost je u Greena většinou viděna jako jakési povolání, kterému člověk nemůže uniknout, byť se i sebevíc bránil. A i motivace se velmi často opakuje. Velmi často je to soucit s trpícími a snaha jim nějak pomoci. A zde narážíme na jiné, pro Greena tak důležité téma: svět dítěte.

Podobně jako rozhodujícím momentem při Fowlerově rozhodnutí byl pohled na válkou ve Vietnamu trpící a usmrcované děti („Hengu, byla tam žena, jejíž děcko — měla je přikryté svým slaměným kloboukem. Nemohu to dostat ze své hlavy. A pak ještě jiná ve Phat Diem.“),⁷ podobně je tomu s motivací otce Rivase v *Titulárním konzulovi*, pokud jde o jeho rozhodnutí volit cestu ozbrojeného boje. I zde přistupuje tento motiv utrpení dětí, tak připomínající D o s t o j e v s k é h o a C a m u s e: strašlivá bída a strašné sociální protiklady dovádějí i malé děti až k vraždě: „Jednou mi osmiletý chlapec vyprávěl, že utopil svou malinkou sestřičku v řece Paraná. Lidé si tenkrát mysleli, že sklouzla se skaliska. Řekl mi, že jedla příliš mra a pro něho zbývalo málo. Málo mendioky!“⁸

Tento postoj, tato obava před angažovaností a současně nutnost angažovat se, má-li člověk zůstat člověkem, není vlastní jen postavám některých novějších autorových děl. Opakuje se tařka v celém jeho díle (s větší či menší intenzitou), počínaje už jeho první knihou, v níž je tomuto tématu dokonce věnována celá báseň *Uctívá vzdálenost* (viz kapitola *Literární počátky*).

Jiným závažným problémem autorovým, z předchozího vyplývajícím, je otázka použití násilí v boji za změnu společenského řádu. Greene ovšem, který se sám pokládá za empirika, tuto otázku nikdy neklade v takto abstraktní formě. Spíše bychom měli precizovat: násilí v boji lidu třetího světa.

⁶ Gene D. Phillips, *Graham Greene: On the Scene*, in.: *Graham Greene. A Collection of Critical Essays*. Edited by Samuel Hynes, Prentice-Hall, New Jersey, 1973, s. 173.

⁷ Graham Greene, *The Quiet American*, Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1963, s. 180.

⁸ Graham Greene, *The Honorary Consul*, Penguin Books, Middlesex, 1974, s. 224.

S touto otázkou byl Greene poprvé konfrontován v 50. letech v souvislosti s osvobozeneckým bojem v Africe. Když píše o partyzánské válce v Keni, vidí sice všechny stíny kolonialismu a v příznivém světle vidí partyzány, ale násilný boj ještě nepokládá za řešení. Tehdy mu v tom ještě brání jeho křesťanské stanovisko.

Dále se Greene dostává v románě *Komedianti*, kde je v závěru řečeno, že církev odsuzuje více lhosejnost než násilí. V *Titulárním konzulovi* má tato otázka ještě větší význam, je přímo jedním z centrálních témat. V knize je zmiňován Camillo Torres, mladý katolický kněz, který zvolil cestu ozbrojeného boje, a otec Rivas cituje Che Guevarru. V rozhovoru s Plarrem, který je zde jakýmsi ďáblovým advokátem, zdůvodňuje Rivas svou účast na násilných akcích takto: „Ve vězení pomalu umírá deset mužů a já si říkám, že bojuji za ně a že je miluji. Ale má láska je, to vím, jen ubohou omluvou. Světec by se pouze modlil, já však musím nosit revolver... „Proč tedy...?“ Svätý Pavel na tuto otázku odpověděl, „To, co dělám, není to, co si přeji dělat, ale něco co nenávidím.“⁹ Tedy násilí, jehož motivem je opět soucit, a angažovanost vlastně proti své vůli.

Toto jsou názory některých Greenových hrdinů. Není bez zajímavosti, že v tomto se s nimi Greene zřejmě ztotožňuje, jak sám dosvědčuje v poskytnutém interview: „Umím si představit situace, v nichž bych schvaloval únos. Kdyby šlo například o to, aby v nějakém tyranském systému byli lidé zachráněni před mučením, a kdyby osoba, která by byla rukojmí, přirozeně nesla velkou politickou odpovědnost. V mé knize únos žalostně ztroskotá, protože guerilleros si vzali jako rukojmí nesprávnou osobu, ale únos amerického velvyslance, který plánovali, se mi v jihoamerických poměrech zdá dobře motivován. Neboť Spojené státy nejsou bez podílu na tom, co se tam děje. Obávám se také, že nejsou bez viny na smrti Allendeho. Tato smrt mě naplňuje smutkem.“¹⁰

Zde v románě však jde o akci spíše anarchistickou než o organizovaný revoluční boj. Greene sám se v mnohém anarchismu blíží; rád se však vyjadřuje empiricky, ke konkrétním případům, a ne obecně. To se týká i vztahu některých postav v románě k marxismu.

Jde především o doktora Plarra, který je matrikový katolík a skeptik, zejména podezřívavý vůči povrchním a lehce ukojitelným citům. Pohrdá každou komedií, jak sám říká, a snaží se nebýt doktrinářem. „Necitím nyní více zájmu o církev než o marxismus. Bible je pro mne stejně nečitelná jako Kapitál.“¹¹ Je to opět pokračování stanoviska, vyjádřeného v závěru románu *Komedianti*, kde je citován dopis komunisty Magiota na

⁹ Op. cit., s. 229.

¹⁰ Citováno podle anonymního úvodu k německému vydání *Titulárního konzula*: Graham Greene, *Der Honorarkonsul*, Volk und Welt, Berlin, 1975, s. 1.

¹¹ Graham Greene, *The Honorary Consul*, Penguin Books, Middlesex, 1974, s. 220.

rozloučenou. Typem bojovného, poněkud příliš spontánního marxisty, je v románě básník Aquino.

V Greenově díle to není poprvé, kdy se autor marxismem zabývá nebo kdy se objevují postavy komunistů (viz např. spiklenecky působící Heng v *Tichém Američanovi* a postavy marxistů či komunistů z předválečných děl), ale zde jsme poprvé svědky toho, že křesťanství a marxismus stavi takřka na stejnou rovinu. Je pro něj ovšem charakteristické, že se vyhýbá teoretické konfrontaci, precizování, ale přistupuje ke všemu, jak už bylo řečeno, v podstatě empiricky. Důležité pro něho např. je, že vzpurný kněz Rivas, stále se pokládající za křesťana, a revolucionář Aquino, pokládající se za marxistu, aktivně a konkrétně spolupracují v boji za společný cíl: osvobození politických vězňů, nevinně vězněných a mučených, zlepšení situace lidu, jehož bída volá do nebes. A proto je také typické, že jsou citováni i Camillo Torres i Che Guevara, oba bojující násilnou cestou za změnu neudržitelných společenských poměrů, katolický kněz a marxistický revolucionář.

Důležitým mocenským faktorem v celé Latinské Americe jsou Spojené státy. Proti nim se také, přímo či nepřímo, obrací většina odpůrců dosavadního stavu. Antiamerikanismu se dostává značného místa i v posledních Greenových dílech, zejména v *Komediantech* a v *Titulárním konzulovi*. U Greena se však nejedná o nic nového. Jeho kritický pohled na Američany navazuje některými aspekty na dílo jím obdivovaného Henryho Jamese, především v tom, že přejímá jeho typ „neviňátka“, naivního člověka s dobrými úmysly, který je vůbec vlastní určitému proudu americké literatury (též např. se s podobnými postavami setkáme u Marka Twaina a Hermana Melvilla). Tento typ je u Greena nejlépe ztělesněn v postavě Pylea z *Tichého Američana*.

Druhým kořenem, či zdrojem nechuti k Spojeným státům je u Greena jeho kritický postoj k moderní technické kapitalistické civilizaci, jejímž jsou Spojené státy hlavním představitelem — proti ní staví nostalgické vzpomínky na spíše individualistickou společnost nedávno minulou. Jsou to věci více či méně instinktivní, ale patrné na mnoha místech v jeho díle, nejvíce snad v jeho méně známých pracích pro děti. Stará vyřazená hasičská stříkačka je úspěšnější než moderní hasičský vůz, starý drobný obchodník je sympatičtější než supermoderní a hygienický jednotkový obchod, atd. (S něčím podobným se často setkáváme mj. v díle Conrada, které na Greena velmi působilo.) Jde vůbec o protiklad dokonalého moderního světa, „*brave new world*“, na jedné straně, „*seediness*“ na straně druhé.

V probíraném románě je Greenův antiamerikanismus asi dosud nejvíce vyhrocen. Zatímco v *Tichém Američanovi* a v *Komediantech* je odlehčován ironií a satirou, objevují se zde z úst různých postav velmi vážná obvinění vůči Spojeným státům. Tak např. Plarr pokládá Američany za přímé nepřátele a je ochoten pomoci Rivasovi v akci proti americkému

velvyslanci. („V každém případě, Američan — je bojující stranou. Američané v jižní Americe zabili moc lidí.“)¹² Na jiném místě je líčen podíl CIA na výsleších a mučení politických vězňů v Paraguayi. Je jasné, že režim generála Stroessnera by se bez americké pomoci neudržel. („Bez americké pomoci by se v Paraguayi neudržel ani čtyřicet hodin.“)¹³ Stroessner, podobně jako Papa Doc na Haiti, je antikomunista, a proto především ho Američané podporují.

V románě se rovněž vyskytuje jedna postava z tradiční linie „naivních“ Američanů, a tou je velvyslanec. Vozí s sebou stále zásoby Coca-Coly a zásadně nepije alkohol, o Paraguayi pak soudí, že Spojené státy jsou tam velmi populární.

Dalším problémem, který hraje v románě velkou úlohu, ba dokonce svým způsobem úlohu ústřední, je otázka lásky, což úzce souvisí s otázkou angažovanosti. Sám autor označil tento román za „studii o různých formách lásky“.¹⁴ A pod anglickým slovem „love“ rozumí jak lásku mezi mužem a ženou (*amor*), tak lásku k bližnímu (*caritas*).

Jednou z klíčových postav je i v tomto směru doktor Plarr, nedůvěřující velkým slovům a skeptický vůči sentimentálnímu žvatlání o lásce. Odstrašujícím příkladem je mu přeládaná matka, zatímco jeho otec, který zahynul při útěku z paraguayského žaláře, demonstroval svou účast s údělem utlačených svými skutky a šetřil při tom výrazy. Plarr se proto domnívá (a ověřil si to při svých milostných dobrodružstvích s ženami z lepší společnosti), že každé mluvení o lásce je předstíráním a divadlem. Nakonec je ale zaskočen, a to tam, kde by to nejméně čekal: z dobrodružství s bývalou prostitutkou Klárou se vyvine něco víc. A mimo jiné proto, že Klára se svou naivitou odlišuje od zkušených buržoazních paniček (její jméno je jistě poněkud romanticky symbolické). O lásce k bližnímu Plarr nikdy deklarativně nemluví, navštěvuje však a zdarma léčí obyvatele chudinských čtvrtí, a je-li třeba, neodmítne ani žádost partyzánů o pomoc. Praktickým uskutečňováním lásky k bližnímu i svým agnosticismem připomíná silně doktora Colina z *Vyhaslého případu*.

Jiným příkladem nesentimentální lásky k člověku je otec Rivas, který vidí utrpení chudých a nemůže se proto dále ztotožňovat s nečinnou oficiální církví. Volí cestu boje, ač násilí a zabíjení je mu velice proti mysli. A takřka symbolicky působí, že Rivas, odpadlý kněz, a agnostik Plarr, který má blízko k marxismu, umírají vedle sebe kulkami argentinské policie.

I Greenovo stanovisko k sexu se v průběhu let značně změnilo. Vzpomeňme jen protikladu andělské ženy duchovní a hříšné tělesnosti v jeho

¹² Op. cit., s. 35.

¹³ Op. cit., s. 135.

¹⁴ Citováno podle anonymního úvodu k německému vydání *Titulárního konzula*: Graham Greene, *Der Honorarkonsul*, Volk und Welt, Berlin, 1975, s. 1.

prvotně. A pak na úlohu, jakou tělesná láska hraje v dílech ze 40. let. Naopak, s přesunutím Greenova zájmu na věci tohoto světa úzce souvisí skutečnost, že láska hraje často v jeho dílech posledních let (krom *Titulárního konzula* též v *Lidském faktoru* a v *Doktoru Fischerovi ze Ženevy*) roli jakéhosi jediného centra securitatis.

Ústy některých postav se v tomto románě Greene nepřímou vyslovuje k problémům literatury. Postavy spisovatelů a básníků se objevují i v řadě děl dřívějších (*Název skutku*, *Vlak do Istanbulu*, *Konec dobrodružství*, *Ten třetí*, *Komedianti*), zde pak jde Greenovi do značné míry i o obhájení vlastní tvorby. Děje se to především ironizováním spisovatele Saavedry, který se sice snaží vystihnout těžkou situaci země, ale zároveň píše tak, aby neměl význam jen pro okamžik, ale aby byl čten i v daleké budoucnosti. Tak např. ve svých patetických líčeních naznačuje symbolicky bídu dnešní Argentiny tím, že jeho hlavní hrdinka je jednonohá. Naopak typem revolučního básníka je Aquino, který ve vězení psal verše, ale na svobodě pokládá za důležitější ozbrojený boj.

Ze všeho výše uvedeného je patrné, jak závažným článkem v kontextu Greenova díla román *Titulární konzul* je. I přes určité nedostatky (např. jistý schematismus v líčení některých postav) se nepochybně jedná o ideově nejzávažnější Greenův román posledních dvaceti let, který snad nej názorněji demonstuje, jakou cestu autor od doby 2. světové války určil.

5

I Greenův následující román *Lidský faktor* (1978) pojednává o otázce osobní angažovanosti. Naznačuje to již motto z Josepha Conrada: „Vím, že každý, kdo naváže nějaký vztah, je ztracen. Zárodek zkázy vnikl do jeho duše.“¹⁵

Román se odehrává v současné Anglii, v Londýně a v autorově rodném Berkhamstedu. Vnitřním dějištěm se pak stává Jihoafrická republika se svým apartheidem. Opět tedy Greene osvědčuje svou jasnozřivost a intuici při volbě této problematiky (jako tomu bylo již s Kubou, Vietnamem či Jižní Amerikou) — otázky osvobozenického boje na jihu afrického kontinentu se v posledních letech dostávají do popředí zájmu.

Hlavním hrdinou je stárnoucí pracovník britské tajné služby Maurice Castle, který v londýnské ústředně zpracovává údaje, týkající se jižní Afriky. Jeho první žena zahynula za války v Londýně. Před řadou let působil jako diplomat a britský agent přímo v jižní Africe, kde se dostal do kon-

¹⁵ Graham Greene, *Der menschliche Faktor*, Paul Zsolnay Verlag, Wien—Hamburg, 1978, s. 3.

fliktu s rasovými zákony: zamiloval se totiž do subagentky Sára a ta se z moci jihoafrické policie dostala jen díky pomoci komunisty Carsona. Sára se stala jeho druhou ženou, jejího malého syna Samuela přijal Castle za vlastního. Ač sám není naprosto komunistou, stane se po návratu do Londýna dvojitým agentem — počíná pracovat současně pro sovětskou tajnou službu. Děje se tak jednak z vděčnosti za Carsonovu pomoc, jednak, a to je rozhodující, proto, že nesouhlasí zásadně s politikou západních států vůči Jihoafrické republice. Zdá se však, že by mu britská kontrarozvědka mohla být na stopě, a proto se odmlčí, ale přesto se v jednom okamžiku rozhodne riskovat, když jde o věc svrchované důležitosti: předá sovětské straně tajný plán „*Strýček Remus*“, na jehož základě má být s americkou, britskou, francouzskou a západoněmeckou pomocí udržena vláda bílých rasistů. (Jaká ironie se objevuje už ve volbě názvu této akce!) Nyní mu hrozí bezprostřední nebezpečí a s pomocí řady prostředníků dobrodružně prchá do Moskvy, kde se mu dostane asyly. Těžce na něj doléhá osamělost v neznámé cizí zemi a trápí jej osud Sára a jejího syna Sama, protože jejich odjezdu z Anglie se klade do cesty množství překážek.

Castle je obklopen řadou postav, z nichž uvedeme ty nejvýraznější a nejdůležitější. Kromě jeho ženy Sára a syna Sama je to jeho poněkud podivínská stará matka. Spolupracovník Davis, nevinný avšak podezřelý ze zrahy, kterého britská tajná služba odpraví dosud neznámým preparátem. Plukovník Daintry z kontrarozvědky, osamělý starý člověk, oponující nelidským metodám doktora Percivala z tajné služby. Cornelius Müller, představitel tajné služby jihoafrické, úlisný člověk bez vlastních názorů. Starý majitel antikvariátu Halliday, který je už přes padesát let členem Komunistické strany Velké Británie.

Opět se opakují Greenova oblíbená dějiště i jeho oblíbené situace. Britská tajná služba (po *Našem člověku v Havaně* se zde čtenář dostává do londýnského centra), jeho rodný Berkhamsted i se vzpomínkami na dětství (úkryt v dutém stromě, první milostné zklamání), ironicky komentovaná kremace Davisova, s cynickými poznámkami doktora Percivala; Castlův poněkud operetní útěk z Anglie v převleku a s umělým knírem, atd.

Jak již bylo naznačeno úvodem, jde v románě především o problém osobní angažovanosti. Chce-li člověk zůstat člověkem, musí se dříve či později rozhodnout pro tu či onu stranu. Právě proto, že člověk je schopen lásky a nenávisti, je „lidský faktor“ ve všech plánech vždy faktorem nejistým. Navíc však ještě: člověk je schopen jednat uvážlivě a rozumně, často však musí, aby si zachoval lidskost, jednat i nerozumně a riskovat, i svůj osobní klid, i život.

Castle se v jižní Africe naučil nenávidět apartheid, současně pak miluje vroucně svou černou manželku a tedy i její soukmenovce. V rozhovoru o sobě říká: „Udělal byste lépe, kdybyste nasadili někoho, kdo je prost nenávisti, Borisi. Nenávist vede k chybám. Je stejně nebezpečná jako lás-

ka. Já jsem pro vás dvojnásob nebezpečný, Borisi, protože také miluji. Na obou stranách je láska chybou.“¹⁶

Sympatičtější jsou Greenovi na obou stranách lidé, kteří jdou, třeba i tvrdě, za svou myšlenkou (třeba kapitán Van Donck), než konformisté typu Müllera. Pro takové lidi není odpuštění.

Castlův osud v sobě má, jak tomu u Greena ani jinak být nemůže, něco paradoxního. Jako Angličan a vlastenec předává druhé straně pouze údaje o Africe, nic, co by se dotýkalo Anglie a mohlo ji nějak ohrozit. Druhá strana však jeho celkem bezvýznamných údajů (s výjimkou zprávy poslední) využívá podle svého (k posílení pozice a věrohodnosti jiného agenta). Předáním materiálů o akci „*Strýček Remus*“ ale Castle zřejmě svého cíle dosáhl — jejich zveřejnění bude téměř jistě znamenat, že se od ní upustí.

Castle, jako i řada ostatních osob (především Daintry), se cítí jednak osamělý, jednak žije v neustálém nebezpečí, ve strachu, že bude dopaden, v nejistotě. Na jiné rovině se zde opakuje staré známé Greenovo schéma štvance. Jedinou jistotou, jediným světlým bodem je pro něj láska k Sáře, i tu však neváhá ohrozit, když jde o pranýřování nelidskosti apartheidu a s Jihoafrickou republikou spolupracujících západních mocností. Podle Greena člověk v určitých okamžicích totiž nemá jinou možnost jak zachránit své lidství.

Z dalších pro Greena typických momentů uveďme ještě časté návraty jednotlivých postav do světa dětství, kde hledají jistotu; kromě Castla je to především Daintry. Na druhé straně je zde, jako i jinde u Greena, utrpení dětí (mrtvolka dítěte v poušti) jedním z rozhodujících momentů, působících proti apartheidu. Halliday komentuje: „Druhého dne čteme v novinách, že zase byla omylem vyhlazena nějaká nevinná vesnice. A dříve či později budou dělat totéž v jižní Africe. Nejprve to byla malá žlutá nemluvnata — o nic žlutší než my —, příště to budou malá černá nemluvnata . . .“¹⁷

Děj románu se odehrává v poměrně krátkém časovém období, vypráví se ve 3. osobě. Vážný tón se střídá s ironií a černým humorem. Přímé psychologizování ustoupilo, jako již v několika předchozích románech, poněkud do pozadí. Mistrovsky jsou napsány zejména některé ironicky laděné dialogy.

6

Greenova poslední práce, nesoucí název *Doktor Fischer ze Ženevy aneb Večírek s bombami* (1980) se svým rozsahem i rázem řadí mezi novely

¹⁶ Op. cit., s. 161.

¹⁷ Op. cit., s. 124.

a román. V kontextu Greenova díla jí však nepochybně přísluší označení román.

Hrdina příběhu Jones (už pouhé jméno, podobně jako je tomu v *Komediantech*, ukazuje, že by to mohl být jakýsi *Everyman* — navíc jej ještě lidé omylem oslovují pane Smith) vypráví v první osobě o tom, jak se seznámil s ženevským doktorem Fischerem, a líčí, jaký to byl člověk a jak vypadaly jeho proslavené večírky. Multimilionář doktor Fischer k sobě čas od času zval společnost několika velmi bohatých osob a na nich studoval lidskou chtivost a žádostivost majetku: po celou dobu večere je všemožným způsobem pokořoval a urážel a oni vše trpělivě snášeli, protože toho, kdo vydržel, vždy očekávala královská odměna. Tyto schůzky vyvrcholí posledním večírkem, při kterém je těmto hráčům nabídnuta jakási forma ruské rulety: na zahradě u Fischerovy vily je umístěno šest kovových pouzder, z nichž pět obsahuje šeky na sumy po dvou miliónech franků a jedna granát se smrtící náloží. Vidina dvou miliónů zláká krom jednoho všechny, a kvůli nim riskují i životy. Nakonec se ukáže, že bomba nebyla v žádném pouzdře, čehož paradoxně lituje Jones, který by chtěl opustit tento svět. Sám doktor Fischer po tomto vrcholném večírku spáchá sebevraždu. Jones k tomu nesebere odvalu (chtěl by následovat tragicky zemřelou manželku) a žije dále nevzrušivým, jednotvárným a rezignovaným životem drobného úředníka továrny na čokoládu, vzpomínaje na zesnulou.

Vypravěčem je stárnoucí vdovec, Angličan, žijící ve Švýcarsku, pracující jako překladatel z francouzštiny, turečtiny a španělštiny v podniku na výrobu čokolády. V mládí ovdověl a za náletu na Londýn ztratil jednu ruku a od života již nic nečeká, když se náhodně seznámí s Annou-Luisou, Fischerovou dcerou, která je o třicet let mladší než on. Zamilují se do sebe a vezmou se. Jsou velmi šťastní, Anna-Luisa přijde však zanedlouho tragicky o život při lyžování.

Od svého otce se Anna-Luisa vždy distancovala a manžela před ním varovala, protože jej pokládala za nebezpečného. Doktor Fischer je člověk, který nerozuměl své ženě, nad níž si chtěl udržet neomezenou moc a které způsobil smrt. Pohrdá sebou a tento pocit se snaží odreagovat tím, že pokořuje a zesměšňuje druhé, aby mohl pohrdat jimi a tak se sám povznést.

Svět je lčen jako jakési tragikomické nesmyslné panoptikum, ovládané doktorem Fischerem. (Jones pracuje v továrně na čokoládu, Fischer si naopak získal bohatství vynálezem speciální zubní pasty, paralyzující negativní účinky čokolády na chrup. Mezi Fischerovými hosty je generál, který nikdy nebojoval, filmový herec, který hraje to, co nikdo neprožívá, právník, specializovaný na daňové úniky atd.) Magnetem, který nejvíce působí na všechny, je majetek. Nejvíce ovšem účinkuje na ty už bohaté, kteří chtějí víc a víc. Z postav knihy nepůsobí pouze na Jonese, jenž je poměrně chudý — jedinou jeho hodnotou je láska k Anně-Luise.

Fischer, žijící v osamělosti a nikoho nemilující, je náznakově přirovnáván k Bohu i k Satanovi. Je ďábelsky pyšný, tak jako Bůh manipuluje s lidmi a modeluje je podle svých přání, zkoumá a studuje míru jejich chamtivosti. I on sám je chamtivý, jde mu však o něco jiného, o moc — a v tom se přirovnává k Bohu. Doktor Fischer, který sice v Boha nevěří, ale pro kterého je teologie zajímavou intelektuální hrou, o Bohu říká: „Tedy, věřící a citově založení lidé říkají, že dychtí po naší lásce. Řekl bych spíše, když soudím podle světa, který prý stvořil, že dychtí pouze po našem pokoření, a jak by kdy mohl s touto dychtivostí skoncovat? Je bezedná. Svět se stává stále ubožejším a ubožejším, jak on otáčí tím nekonečným šroubem, ač nám dává dárky — neboť všeobecná sebevražda by zmařila jeho cíl — aby zmírnil pokořování, jímž trpíme. Rakovina konečnicku, rýma, valící se proudem, neschopnost udržet moč a stolicí. Tak například vy jste chudák a tak vám dá malý dárek, mou dceru, aby vás udržel spokojeným o trochu déle.“ . . . „Proč by nás měl chtít pokořovat?“ „Což si já nepřeji pokořovat? A říká se, že nás stvořil ke svému obrazu. Možná že shledal, že je dost špatným umělcem a je zklamán nad výsledkem.“¹⁸

Román o doktoru Fischerovi má žánrově asi nejbliže ke dvěma starším dílům: svou alegoričností a rázem morality ke hře *Tesaje sochu*, líčením světa jako panoptika pak k románu *Cesty s mou tetičkou*. V *Cestách* ale Greene pohlíží na všechno to nesmyslné rejdní pohledem úsměvným. Zde tomu tak není — autorův pohled je chmurnější. Proti prosperovskému klidnému závěru *Cest* je toto líčení tance okolo zlatého telete a světa, kde všechno lze koupit, podstatně neutěšenější.

7

Romány druhé poloviny let šedesátých a let sedmdesátých, jimiž se Greenovo dílo prozatím uzavírá, vykazují řadu společných rysů.

Svět se autorovi jeví povětšinou jako komedie či tragikomédie, často přímo jako panoptikum, kde jsou všichni hnáni touhou po zisku a po moci. Ten, kdo se nechce zbavit svého lidství, se musí konec konců vždy rozhodnout pro nějakou stranu, i za cenu velkého osobního rizika, třeba i nasažení života. Často jediným pevným bodem a jedinou jistotou ve všeobecném bláznivém hemžení bývá milostný vztah.

Velkou pozornost autor nyní věnuje osvobozeneckému boji tzv. třetího světa (Latinská Amerika, Afrika) a dospívá postupně ke schvalování použití násilí, není-li jiného řešení. V příznivém světle jsou líčeni marxisté

¹⁸ Graham Greene, *Doctor Fischer of Geneva or the Bomb Party*, The Bodley Head, London, 1980, s. 61.

a komunisté, v ještě negativnějším světle než dosud se objevují Spojené státy. Většinu děl tohoto období je možno charakterizovat jako romány politické, navazující svým způsobem na Greenovy romány let třicátých. Nejprůkaznějším dokladem vývoje, jaký autor za poslední tři desetiletí prodělal, je nepochybně román *Titulární konzul*.